

Ольга Полухович

АПОЛОГІЯ СПОГЛЯДАННЯ В ТЕКСТАХ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ЛІТЕРАТУРИ (ВОЛОДИМИР НАБОКОВ, ЮРІЙ КОСАЧ)

Розглянуто естетичний та філософський типи споглядання в повістях “Споглядач” (1930) Володимира Набокова та “Еней і життя інших” (1946) Юрія Косача. Відмінності у втіленні теми споглядання пояснено хронологічними рамками написання творів та стильовими ознаками. У той час як текст В. Набокова відзначається потужним впливом французького модернізму з настановою на естетизм, повість українського письменника-емігранта, написана після Другої світової війни, вписується у парадигму філософського типу споглядання з виразними екзистенційними маркерами.

Ключові слова: споглядання, філософія екзистенціалізму, Інший, криза, скептицизм, ідентичність, естетизм, гра, життя як сон.

Повісті “Споглядач” (1930) Володимира Набокова та “Еней і життя інших” (1946) Юрія Косача демонструють різні настанови на осмислення досвіду відчуження людини від свого середовища, а тема споглядання набуває різної інтерпретації. В той час як повість В. Набокова демонструє естетичне осмислення життя та творчості, в “Еней і житті інших” втілюється програма філософського споглядання.

Обидва тексти виявляють свою подібність у способі ставлення головних героїв до реальності: для них принагідним виявляється споглядання, ніж активна позиція в житті. В той час як головний герой повісті Юрія Косача “Еней і життя інших”, письменник Вадим Васильович (Еней), є великою мірою програмовим персонажем з більш-менш чітко визначеною позицією (настановою на споглядання за життям інших), то оповідача повісті “Споглядач” можна назвати невизначеним героєм, якого можна означити витвором уяви так званого “ненадійного наратора”. Друга частина його життя, після вчинення самогубства, повністю генерується уявою та є, власне, її продуктом. Після смерті його думка продовжує жити по інерції, і він починає підглядати за собою та за іншими персонажами збоку. Натомість життя Енея, героя Косача, – це більш-менш однорідний потік, у якому немає особливих контрастів, на противагу тексту Набокова.

До самогубства Смуров, головний персонаж повісті “Споглядач”, виявляється повним маргіналом: вразливим, самотнім, приниженим, розгубленим, побитим ревним чоловіком своєї коханки. Проте вимір, де він почувається комфортно, – це простір уяви та споглядання. Натомість такого поділу немає в повісті Ю. Косача “Еней і життя інших”: Вадим Васильович має власну програму, якій він намагається підпорядкувати своє життя. В той час як образ Смурова можна означити ігровим, образ Енея наділений більш програмовим характером. Хоча варто враховувати, що все-таки героєм українського письменника не може повністю уникнути життя: йому часто доводиться йти на співпрацю з іншими персонажами повісті (наприклад, Вадим Васильович втішає Галину Олексіївну після втечі Галочки, супроводжує вагітну Ірину через фронтону тощо).

У своїй промові “В стороні” нобелівська лауреатка Ельфріда Єлінек (нар. 1946 р.) пише: “Звідки поет може знати реальність, якщо вона весь час вривається в нього і зриває його, заносить кудись в бік? Звідти, збоку, він, звісно, все розгляне краще, і в той же час він залишиться осторонь шляхів реальності. В ній йому немає місця. Його місце завжди поза реальністю” [4]. Герой Косача, письменник Вадим Васильович, намагається перебувати поза межами реальності. Саме така позиція уможлиблює його власний погляд на життя. На противагу Енеєві, головний герой повісті “Споглядач” не цурається реальності: ні в своєму першому, ні в другому житті. Він то “на дорозі”, але, коли йому там некомфортно чи незручно, він сходить “на узбіччя”, звідки має змогу спостерігати за подіями та осмислювати своє становище.

Головний герой повісті “Еней і життя інших” протиставляється автором іншим персонажам тексту (що виражається, зокрема, в назві тексту), тобто він перебуває осторонь інших. Натомість герой Набокова не має власного стабільного місця в системі: він може бути не лише тим, ким він є, але й іншим персонажем, що уможлиблюється його уявою, яка і продукує його власний образ та образ інших. Це можна пояснити всесиллям автора, який створює і водночас розвінчує світи, що їх він творить. Авторка праці “Алегорії вигнання в Гічкока та Набокова” (Figurations of Exile in Hitchcock and Nabokov) стверджує, що автор знаходиться

одночасно в системі гри, творцем якої він є, і поза нею; як спостерігач, який “прикріплений” ззовні до свого тексту, він одночасно створює світ своїх текстів і маніпулює ними [10, с. 5]. Образ Смурова практично невлотимий, коли читачеві здається, що він зрозумів його історію, з’являється оповідач і розвінчує це уявлення. Неможливо, напевно, сказати, хто такий Смуров: самозванець, шахрай чи справжній митець – оскільки він має надто багато облич. Тому справедливим є твердження, що “сам Смуров і оповідач – головні споглядачі в романі. Вони намагаються пізнати сутність Смурова. Але їм це не вдається. По-перше, тому що Смуров володіє властивістю мімікрії. Він швидко набуває того образу, який прагнуть бачити в ньому інші. (...) Він не може дійти до своєї істинної сутності, весь час оминаючи осердя власного «Z»” [2, с. 810].

Повість “Еней і життя інших” відзначається меншою заангажованістю будь-якими ідеологіями та спокусами, навіть такими принадними, як всевладдя автора. Герой Набокова віднаходить своє щастя у фантазії, писанні, спостереженні за життям інших (і наприкінці тексту можна відчитати деяку екзальтованість героя), то Еней є вільним від будь-яких спокус, оскільки він позбавлений ілюзій щодо реальності. Косач справді “уміє надмір патетики врівноважувати нотками іронії чи скептицизму” [1, с. 8].

Пошуки героя Набокова самого себе, своєї ідентичності, зрештою, також впливають з його самотності, беззахисності та маргінальності: він усвідомлює абсурдність світу, за його власним зізнанням, і тому Смуров відчуває свободу, яку він трактує як “знак безглуздості”. Проте цей персонаж прагне знайти бодай якийсь компроміс з реальністю, і простором свободи для нього стає життя інших і його життя в житті інших. Натомість Еней завжди і скрізь відчувається мандрівником: він надто досвідчений, щоб його могла спокусити принадність реального життя, на яку він дивиться, на відміну від героя Набокова, абсолютно відсторонено, оком спостерігача-скептика і навіть інколи, як здається іншим персонажам тексту, циніка. Свого часу, пишучи про Сквороду, Віктор Петров зазначав: “У мандрівника мало прихильності до життя, він завжди проходить ніби повз життя, завдяки постійному одноманітному миготінню змінюючихся яв, він не відчуває себе прикріпленим до якогось певного місця. Чим менш задовольняє його оточуюча дійсність, тим міцніш у нього змагання безмежного, тим більше тягне його далекою дорогою. Мандрівник, де б він не був, він скрізь лишається чужим, він тільки гість, котрого не цікавлять ці тимчасові речі й справи тих місць, в які він зайшов трохи перебути” [6, с. 196]. Отже, чужинство Енея є свідомим і, ба більше, стає одним зі складників його світогляду й позиції в житті загалом.

Безперечно, що для обох текстів важливим є поняття Іншого. Якщо для Смурова інші важливі з огляду на те, що герой може побачити в них різні відображення самого себе, що демонструє його всуціль естетичне ставлення до дійсності, то в повісті “Еней і життя інших” поняття Іншого має виразні екзистенціалістські конотації, адже герой шукає своє місце серед життя інших та, власне, осмислює свій досвід саме через поняття Іншого, що вказує на філософську домінанту в понятті Іншого для головного героя Косача. В повісті українського письменника присутні такі типові для екзистенціалістського дискурсу вислови, як: “повна екзистенція”, “тривога кінецьсвітнього”, “буття в світі”, “рокованість”, “драма існування”, “часова обмеженість”, “фатум життя”, “борсання життя”, “приреченість”, “сізіфів труд” тощо. Інші в повісті “Еней і життя інших” перетворюються на поле для філософських рефлексій з приводу життя. Через інших головний персонаж перетворюється на своєрідний інтелектуальний конструкт, де інші герої стають приводом для осмислення його становища у світі.

Для персонажа Набокова інші – це лише дзеркала, що висвітлюють різні його характери (маски). Пошуки Смурова самого себе в світі берлінських емігрантів перетворюється на своєрідну естетичну гру, згодом він починає ставитися до свого життя як до гри. (“Віра в примарність мого існування давала мені право на деякі розваги”, – повідомляє Смуров [5]. Отже, він із задоволенням грає роль Дон Жуана, Казанови, розповідає вигадані героїчні пригоди під час війни, що ніколи не відбувалися в реальності, й коли йому кажуть про це, він навіть не заперечує. Умберто Еко писав: “Інший, погляд Іншого визначає й формує нас. Ми (...) нездатні усвідомити, ким ми є, без погляду та відповіді інших” [8, с. 15]. Так само в тексті Набокова образ Смурова можна зібрати зі слів інших персонажів тексту: і щоразу він буде різним. Але хто такий Смуров, точно не може сказати ніхто: навіть оповідач, який прискіпливо спостерігає за кожним його кроком. Головного героя як такого не існує, він розчиняється в інших персонажах повісті: Смуров сконструйований з частин *інших*. Один із російських дослідників зазначає: “Причиною його рефлексії може бути невпевненість у собі, або, що є важливішим, здатність дивитися на себе збоку, бачити себе через призму свідомості іншої людини. Рефлексія призводить до роздвоєння героя” [2, с. 811].

Варто наголосити, що у пошуках власної ідентичності обох персонажів провідну роль відіграє поняття Іншого. Головний герой “Споглядача” Набокова має багато ідентичностей, на відміну від Вадима Васильовича, який має чітко визначену програму та намагається її дотримувати (мандрівника-спостерігача за життям інших): “Я був тільки третьою інстанцією, я був знов тільки проміжним персонажем – діяли інші” [7, с. 293]. Одна з іпостасей героя російського письменника – російський емігрант-гувернер, інша – сміливий вояк Смуров, ще одна – письменник, і, зрештою, одна з його ідентичностей – уявна, те, ким він себе уявляє,

тому практично неможливо провести паралель між реальністю та вигадкою. Варто врахувати також той факт, що часопростір повісті Набокова має риси реального та фантастичного хронотопу, й ці два види часопростору існують в одній площині: “Страшно, коли реальність виявляється сном, але страшніше, коли те, що сприймав за сон, легкий та безвідповідальний, перетворюється на реальність” [5]. Між двома світами, реальним та уявним, герой Набокова обирає другий, що виразно засвідчує кінець повісті: “І все-таки я щасливий. Так, я щасливий. Я присягаюсь, присягаюсь, що щасливий. Я зрозумів, що єдине щастя в цьому світі – це споглядати, широко розплющеними очима дивитися на себе, на інших, – не робити ніяких висновків, просто спостерігати. Присягаюся, що це щастя. І нехай сам я трішки паскудний та підлий, нехай ніхто не помічає й не цінує того прекрасного, що є в мені, – моєї фантазії, моєї ерудиції, мого літературного дару... Я щасливий з того, що можу дивитися на себе, тому що кожна людина цікава, – справді цікава! Світ, як би він не намагався, не може мене образити, я невразливий. І що мені до того, що вона виходить заміж за іншого? У мене з нею ночами були чудесні побачення, і її чоловік ніколи не дізнається цих моїх снів про неї. Ось вище досягнення любові!” [5]

Натомість хронотоп повісті Косача є всуціль реальним, але мотив життя як сну також легко відчитується, щоправда, він у повісті “Еней і життя інших” виконує іншу функцію. У той час як герой Набокова обирає простір уяви та фантазії, Вадим Васильович творить свою програму життя в реальному часопросторі. Мотив життя як сну в тексті українського письменника вказує на нестабільність та хисткість реальності, яка поглинає долі різних персонажів, тому бароковий мотив життя як сну набуває екзистенційних конотацій. “Я насолоджувався з впросто болісною радістю спостереженням людей, речей. Але я приходив звільна до погляду, що людей, власне, не було, що я їх вимріяв і виснив і що мій сон доведений до такої чіткої реальності, що я вже зовсім затратив межі реального й іреального. Ні, це була правда. Ці люди давно жили в моїй ілюзії” [7, с. 341].

Очевидно, що різні настанови у способі втілення теми споглядання та алієнації в обох повістях можна пояснити хронологічними рамками роботи письменників над текстами. “Споглядач” був написаний у 1930 році та відзначається впливами раннього європейського модернізму, що маркувався естетичною настановою ставлення до реальності. Тому споглядання, втілене в тексті Володимира Набокова, можна означити як естетичний тип споглядання. Ще одним текстом-апологетом естетизму, безперечно, є “Орlando” (1928) В. Вулф. Гарольд Блум залічує цей роман до канонічних текстів. Наголошуючи на винятковій любові до читання, що приносить насолоду та задоволення, професор Єльського університету зазначає: “Її релігією (слабше слово тут не підходить) був естетизм патеріанського стибу – поклоніння мистецтву” [3, с. 504]. Дослідник наголошує на тому, що фемінізм письменниці є невіддільним від естетизму; він пропонує визначення “споглядальний фемінізм”, тобто фемінізм образний, а не діяльний, оскільки її героїня/герой залюблені у свої відчуття та емоції, тобто в текстах письменниці важить більше споглядання, ніж дія. Отже, ранньомодерністські тексти маркуються виразним естетизмом, що можна також простежити і в повісті В. Набокова “Споглядач”, для якої естетична настанова також є головною.

Повість “Еней і життя інших” Юрія Косача була написана після Другої світової війни (1946 р.), та споглядання, що втілено в тексті, можна означити філософським типом споглядання, оскільки йдеться про віднайдення свого місця в житті після того, коли все було зруйноване війною (період кризи). Недарма ж повість українського письменника рясніє теоретичними розміркуваннями персонажів з приводу їхнього неоднозначного становища. Повість Ю. Косача є ідеологічно забарвленою з того погляду, що вона символізує прощання з вісниківством як ідеологією та утвердження нового типу ставлення до дійсності, повоєнного, споглядального-філософського. Еней є скептиком у тому сенсі, що його не приваблює жодна ідеологія: він критично спостерігає за долями людей, які наново мають віднайти втрачені сенси у повоєнному стані світу. Віра Агеева пише: “Реакцією на унерівську поразку була філософія чину, яка наприкінці сорокових уже багатьом видавалася неприйнятною. І розрахунок з вісниківством, “прощання з учора” (Шерех) чи не насамперед визначає еволюцію головного героя Косачевої повісті” [1, с. 11]. Філософії чину та активної дії протиставляється споглядання, яке, на відміну від чину (в донцовсько-ідеологічному значенні), передбачає рефлексію. І саме головний герой втілює споглядальне ставлення до дійсності.

У той час, коли інші персонажі повісті “Еней і життя інших” безупинно рефлексують з приводу свого становища у світі, головний герой спостерігає за цим, і великою мірою виконує роль скриптора, збираючи уламки, голосів, спогадів, думок, доль українців за кордоном. Ця свідома настанова на споглядання, безперечно, пов’язана із досвідом Другої світової війни та українськими визвольними змаганнями 40-х рр. ХХ ст. Ще у своїй ранній збірці (“Клубок Аріядни”, Львів, 1937) Юрій Косач розгортає пригодницькі сюжети хитросплетінь долі, з таємничими героями, про загадку яких читач навряд чи колись дізнається (наприклад, “Клубок Аріядни”). Український письменник ґрунтується на настанові непізнаності людини. Новела “Клубок Аріядни” пройнята темою ілюзорності існування та загадковості людського буття. “...я познайомився з нею тому кілька місяців. Росіянка, грекиня, туркиня, мадярка? Я цього не знав, і вона сама, може, як слід не знала. Артистка, студентка, продавщиця в

магазині – могла бути добре тією, другою і третьою”, – повідомляє оповідач про свою нову пасію [7, с. 19]. Авантюрна біографія Котенка багато чим нагадує образ бравого вояки Смурова, що свідчить про те, що авантюрні сюжети були невичерпним джерелом для творення текстів в еміграції. Але ці авантюрні сюжети мають дуже хистку достовірність: ніхто не може сказати точно, чи відбулося все це з Котенком (“Це були епопеї якогось безіменного героя-капраля чужоземної легії, агента торговельної фірми, репортера часопису”) [7, с. 22]. В тексті Набокова досвід вигнання переростає у простір гри, де персонаж намагається скласти свою ідентичність з тих образів, які бачать у ньому інші емігранти. Як стверджує одна із дослідниць творчості письменника, Набоков перетворює страхи та жахи вигнання в яскраві літературні мандрівки [9, с. 109].

В обох текстах культура стає тим простором, де головні герої знаходять для себе затишне місце. Отже, єдиним, чим справді можна й варто володіти, – це культура (в обох повістях імпліцитно закладена метафора книги, й не дарма головні герої є письменниками). Культура трактується як простір свободи, у якому герой може віднайти своє місце, тому “трансцендентальна бездомність” (Георг Лукач) героїв не набуває конотацій трагічної безвиході.

Література

1. Агеєва В. Між екзотизмом та традицією // Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / упоряд. В. Агеєва. — К.: Факт, 2003. — С. 7–15.
2. Басиладзвілі К. Роман Набокова “Соглядатай” / В. В. Набоков: pro et contra: личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей : антология / ред. и сост. Б. Аверин, М. Маликова, Т. Смирнова, А. Долинин и др. — Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. — С. 806–814.
3. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох; / пер. з англ. під ред. Р. Семківа. — К.: Факт, 2007. — 720 с.
4. Елинек Э. В стороне. Стокгольмская речь / пер. с нем. А. Белобратов // Иностранная литература. — 2005. — № 7 // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/inostran/2005/7/el6.html>
5. Набоков В. Соглядатай // Режим доступу: <http://lib.ru/NAVOKOW/thespy.txt>
6. Петров В. Особа Сковороди. — Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 5-6. — С. 183–234.
7. Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / упоряд. В. Агеєва. — К.: Факт, 2003. — 352 с.
8. Эко У. Пять эссе на темы этики; / пер. с итал. Е. А. Костюкович. — Санкт-Петербург: “Симпозиум”, 2003. — 158 с.
9. Píchová Hana. The Art of Memory in Exile: Vladimir Nabokov, Milan Kundera. — Southern Illinois University Press, 2001. — 160 p.
10. Straumann Barbara. Figurations of Exile in Hitchcock and Nabokov. — Edinburgh University Press, 2009. — 248 p.

In the article, aesthetical and philosophical types of contemplation are to be analyzed in the novels The Eye (1930) by Vladimir Nabokov and Aeneas and the Lives of Others (1946) by Yuri Kosach. The differences in the topic of contemplation realization are explained by the time when the novels were written and by the styles influences. Whereas the text by Nabokov is influenced by Early Modernist period with its aesthetic tendencies, the novel by Ukrainian emigrant writer, written after World War II, can be integrated into the paradigm of philosophical type of contemplation with vivid existentialist tendencies.

Key words: contemplation, existence philosophy, Other, crisis, skepticism, identity, aestheticism, play, life is a dream.